MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA IQTISODIY BILIMLARNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK USULLARI: O‘YIN, EKSPERIMENT, ROLLI MASHG‘ULOT VA VIZUAL VOSITALAR INTEGRATSIYASI

Suyarova Orzigul Sodiq qizi
Shahrisabz davlat pedagogika instituti magistranti
Ilmiy rahbar: Navotova Dilnoza Ibrogimovna
Shahrisabz davlat pedagogika instituti dotsenti, g.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Maqolada kompetensiyaviy yondashuv asosida maktabgacha yoshdagi bolalarda iqtisodiy bilimlarni shakllantirishning asosiy pedagogik usullari — didaktik va syujetli-rolli o‘yinlar, oddiy eksperimentlar, rolli mashg‘ulotlar hamda vizual vositalar tahlil qilingan. Har bir usulning iqtisodiy tushunchalarni egallashdagi o‘rni, yosh guruhlariga mos mazmuni va shakllantiradigan kompetensiyalari asoslab berilgan. Usullarni haftalik tsikl asosida o‘zaro integratsiyalash modeli taklif etilgan va uni maktabgacha ta’lim tashkilotlari amaliyotiga joriy etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: kompetensiyaviy yondashuv, maktabgacha ta’lim, iqtisodiy tarbiya, moliyaviy savodxonlik, syujetli-rolli o‘yin, eksperiment, vizual vositalar, “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi.

Abstract. The article analyses the main pedagogical methods of developing economic knowledge in preschool children on the basis of the competency-based approach: didactic and role-playing games, simple experiments, role-based activities and visual aids. The role of each method in mastering basic economic concepts, its age-appropriate content and the competencies it develops are substantiated. A model of integrating the methods within a weekly cycle is proposed, together with recommendations for its implementation in preschool educational institutions.

Keywords: competency-based approach, preschool education, economic education, financial literacy, role-playing game, experiment, visual aids.

Kirish. Bugungi kunda iqtisodiy va moliyaviy savodxonlik zamonaviy shaxsning hayotiy muhim kompetensiyalaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Pulni oqilona sarflash, tejash, mehnatni qadrlash va tanlov qilish ko‘nikmalari inson hayotining ilk bosqichlaridanoq shakllana boshlaydi. Kembrij universiteti olimlari D.Uaytbred va S.Bingemning tadqiqotida bolalarning pulga munosabati bilan bog‘liq asosiy odatlari taxminan yetti yoshgacha shakllanishi qayd etilgan [8]. Bu esa iqtisodiy tarbiyani aynan maktabgacha ta’lim bosqichida boshlash zarurligini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonuni [1], Maktabgacha ta’lim va tarbiyaning davlat standarti [2] hamda “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi [3] bolani hayotga tayyorlash, uning ijtimoiy-hissiy va bilish faoliyatini rivojlantirishni ustuvor vazifa sifatida belgilaydi. Mazkur hujjatlarda ta’lim natijalari bilimlar yig‘indisi sifatida emas, balki bolaning kundalik hayotda qo‘llay oladigan kompetensiyalari sifatida ifodalanadi. Shu nuqtai nazardan, iqtisodiy bilimlarni shakllantirish ham tushunchalarni yodlatish emas,

balki bolaning tanlov qilish, rejalashtirish, hamkorlik qilish va mas’uliyatni his etish tajribasini boyitishga yo‘naltirilishi lozim.

Biroq amaliyotda maktabgacha ta’lim tashkilotlarida iqtisodiy mavzular ko‘pincha alohida, tizimsiz mashg‘ulotlar shaklida o‘tkaziladi, usullar o‘zaro bog‘lanmaydi, natijalar esa baholanmaydi. Mazkur maqolaning maqsadi — iqtisodiy bilimlarni shakllantirishning asosiy pedagogik usullarini kompetensiyaviy yondashuv nuqtai nazaridan tahlil qilish va ularni yagona tizimga birlashtiruvchi integratsion modelni asoslashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Kompetensiyaviy yondashuvning nazariy asoslari J.Raven [10] va I.A.Zimnyaya [11] ishlarida keng yoritilgan. J.Raven kompetensiyani shaxsning muayyan faoliyatni samarali bajarishi uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma, motivatsiya va qadriyatlar birligi sifatida talqin etadi. I.A.Zimnyaya esa tayanch kompetensiyalarni ta’lim natijasining yangi paradigmasi deb hisoblab, ularni bilish, faoliyat va shaxsiy-qadriyat komponentlari orqali tavsiflaydi. Bu talqin maktabgacha yoshdagi bolalarning iqtisodiy kompetensiyasini ham uch tarkibiy qism — boshlang‘ich tushunchalar, amaliy harakatlar va iqtisodiy qadriyatlar orqali ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Bolalarning bilish faoliyatida o‘yinning yetakchi o‘rni L.S.Vigotskiy [6] va J.Piaje [7] asarlarida asoslangan. L.S.Vigotskiy o‘yinni bolaning “yaqin rivojlanish zonasi”ni yaratuvchi faoliyat deb hisoblaydi: o‘yinda bola o‘zining real imkoniyatlaridan bir qadam yuqoriroq harakat qiladi. J.Piaje esa o‘yin va taqlid orqali bola atrof-olamdagi munosabatlarni o‘zlashtirishini ko‘rsatgan. Bu g‘oyalar iqtisodiy tushunchalarni — ayirboshlash, sotib olish, mehnat va uning natijasi kabi munosabatlarni — aynan o‘yin vaziyatlari orqali shakllantirishning ilmiy asosi hisoblanadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni iqtisodiy tarbiyalash muammosi A.D.Shatova [12] va A.A.Smolenseva [13] tadqiqotlarida maxsus o‘rganilgan. A.D.Shatova iqtisodiy tarbiyani bolada mehnatga, narsalarga va pulga to‘g‘ri munosabatni shakllantirish jarayoni sifatida ko‘rib chiqib, uning mazmunini “ehtiyoj”, “mehnat”, “mahsulot”, “pul”, “narx”, “tejamkorlik” kabi tayanch tushunchalar atrofida tashkil etishni taklif qiladi. A.A.Smolenseva esa iqtisodiy tushunchalarni syujetli-didaktik o‘yinlar va ertaklar orqali tanishtirish metodikasini ishlab chiqqan.

Xalqaro miqyosda moliyaviy savodxonlikni erta yoshdan rivojlantirish masalasi OECD tomonidan alohida e’tiborga olingan. OECD tavsiyalarida moliyaviy ta’limni iloji boricha erta boshlash va uni bolalarning kundalik tajribasi bilan bog‘lash zarurligi ta’kidlanadi [9], besh yoshli bolalarning erta ta’lim natijalariga bag‘ishlangan xalqaro tadqiqotda esa bolalarning o‘zini boshqarish va ijtimoiy-hissiy ko‘nikmalari keyingi ta’lim muvaffaqiyatining muhim omili ekani ko‘rsatilgan [5]. Biroq tahlil qilingan manbalarda usullarning har biri ko‘pincha alohida ko‘rib chiqiladi, ularni yagona tizimga birlashtiruvchi integratsion model yetarlicha ishlab chiqilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, umumlashtirish va pedagogik modellashtirish usullaridan foydalanildi. Normativ hujjatlar va ilmiy adabiyotlar asosida maktabgacha yoshdagi bolalar uchun iqtisodiy

tushunchalar tarkibi aniqlandi, pedagogik usullar ularning didaktik imkoniyatlari va shakllantiradigan kompetensiyalari bo‘yicha qiyoslandi. Natijada usullarni haftalik tsikl asosida integratsiyalash modeli ishlab chiqildi. Modelning samaradorligini tajriba-sinov ishlari orqali aniqlash tadqiqotning keyingi bosqichida rejalashtirilgan.

Natijalar va muhokama. **1. Iqtisodiy bilimlarning tarkibi va yosh xususiyatlari.** Tahlil natijasida maktabgacha yoshdagi bolalar uchun iqtisodiy bilimlar mazmuni oltita tayanch tushuncha atrofida guruhlashtirildi: ehtiyoj va istak, mehnat va kasb, mahsulot va xizmat, pul va narx, tanlov va reja, tejamkorlik. Bu tushunchalarni egallash darajasi bolaning yoshiga qarab bosqichma-bosqich murakkablashib boradi (1-jadval).

1-jadval

Iqtisodiy tushunchalarni yosh guruhlari bo‘yicha shakllantirish mazmuni

Yosh guruhi	Tayanch tushunchalar	Kutilayotgan natija (kompetensiya ko‘rinishida)
3–4 yosh	Narsa, mehnat, kasb, “kerak” va “xohlayman”	Kattalar mehnatini ko‘radi va nomlaydi, o‘yinchoqlarni ehtiyot qiladi
4–5 yosh	Mahsulot, do‘kon, pul, sotuvchi va xaridor	Mahsulot mehnat natijasi ekanini tushunadi, o‘yinda “sotib olish” harakatini bajaradi
5–6 yosh	Narx, tanlov, tejash, reklama	Ikki narsa orasidan tanlov qiladi va uni izohlaydi, oddiy hisob-kitob bajaradi
6–7 yosh	Reja, byudjet, daromad va xarajat, ayirboshlash	Kichik xarid rejasini tuzadi, pulni yig‘ish maqsadini qo‘yadi, hamkorlikda qaror qabul qiladi

2. O‘yin usullari. O‘yin maktabgacha yoshda yetakchi faoliyat bo‘lgani uchun iqtisodiy bilimlarni shakllantirishning asosiy vositasi hisoblanadi. Didaktik o‘yinlar (“Nima kerak, nima ortiqcha?”, “Kim nima ishlab chiqaradi?”, “Narxini top”) tushunchalarni aniqlashtirish va mustahkamlashga xizmat qiladi. Stol o‘yinlari va lotolarda bola mahsulot va uning narxi, kasb va uning mahsuloti o‘rtasidagi moslikni topadi. Bunday o‘yinlar qisqa vaqt talab qiladi va har kuni qo‘llanishi mumkin, biroq ular asosan bilish komponentini rivojlantiradi.

3. Eksperimentlar. Oddiy eksperimentlar iqtisodiy jarayonlarni bolaning ko‘z o‘ngida “jonlantiradi”. Masalan, “Bug‘doydan nongacha” eksperimentida bolalar urug‘ ekadi, o‘simlikni parvarishlaydi va mahsulot olish uchun mehnat va vaqt zarurligini o‘z tajribasida ko‘radi. “Suvni tejaymiz” eksperimentida ochiq qoldirilgan jo‘mrakdan bir daqiqada oqib ketgan suv miqdori o‘lchanadi va tejamkorlikning amaliy ma’nosi tushuntiriladi. “Shaffof pulsandiq” tajribasida esa bola har kuni tanga solib, yig‘ilgan mablag‘ning ko‘payishini kuzatadi va maqsad sari jamg‘arishni o‘rganadi. Eksperimentlar sabab-oqibat bog‘lanishini tushunish va mas’uliyat hissini shakllantirishda ayniqsa samarali.

4. Rolli mashg‘ulotlar. Syujetli-rolli o‘yinlar va rolli mashg‘ulotlar iqtisodiy kompetensiyaning faoliyat va ijtimoiy komponentlarini rivojlantirishning eng kuchli vositasidir. Tadqiqotda “Kichik bozor” rolli mashg‘ulotining to‘rt bosqichli modeli ishlab chiqildi:

1) **tayyorgarlik** — bolalar tarbiyachi bilan birgalikda “mahsulot” tayyorlaydi (rasm, loydan buyum, qog‘oz qo‘g‘irchoq), narx yorliqlarini yozadi va o‘yin pullarini tayyorlaydi;

2) **rollarni taqsimlash** — sotuvchi, xaridor, kassir, ishlab chiqaruvchi rollari aniqlanadi, har bir rolning vazifasi muhokama qilinadi;

3) **o‘yin jarayoni** — har bir xaridorga cheklangan miqdorda “pul” beriladi, u nimani sotib olishni tanlaydi, sotuvchi esa narxni aytadi va qaytimni hisoblaydi;

4) **refleksiya** — bolalar nimani sotib olgani, nega aynan shuni tanlagani, puli yetmay qolsa nima qilish mumkinligini muhokama qiladi.

Cheklangan “byudjet” sharoitida tanlov qilish bolada ehtiyoj va istakni farqlash, rejalashtirish va o‘z qarori uchun javobgarlikni his etish ko‘nikmasini shakllantiradi. Refleksiya bosqichi esa o‘yin tajribasini ongli bilimga aylantiradi.

5. Vizual vositalar. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ko‘rgazmali-obrazli tafakkuri vizual vositalardan keng foydalanishni talab etadi. “Ehtiyoj va istak” kartochkalari, “Pul yo‘li” sxemasi (mehnat → ish haqi → xarid → mahsulot), kasblar va ularning mahsulotlari tasvirlangan plakatlar, oilaviy byudjetni ifodalovchi oddiy rasmli infografikalar mavhum iqtisodiy tushunchalarni aniq obrazlar orqali tushuntirish imkonini beradi. Multimedia taqdimotlar va qisqa animatsion lavhalar vizual vositalarning ta’sirini yanada kuchaytiradi.

Usullarning didaktik imkoniyatlarini qiyoslash ularning har biri iqtisodiy kompetensiyaning turli komponentlarini rivojlantirishini ko‘rsatdi (2-jadval).

2-jadval

Pedagogik usullar va ular orqali shakllanadigan kompetensiya komponentlari

Usul	Bilish komponenti	Faoliyat komponenti	Shaxsiy-qadriyat komponenti
Didaktik o‘yinlar	Tushunchalarni farqlash va nomlash	Moslik topish, tasniflash	Qoidaga rioya qilish
Eksperimentlar	Sabab-oqibat bog‘lanishini tushunish	Kuzatish, o‘lchash, jamg‘arish	Tejamkorlik, mehnatni qadrlash
Rolli mashg‘ulotlar	Iqtisodiy munosabatlar mohiyati	Tanlov qilish, hisoblash, rejalashtirish	Mas’uliyat, hamkorlik, halollik
Vizual vositalar	Mavhum tushunchalarni obrazli idrok etish	Sxema bo‘yicha jarayonni tushuntirish	Qiziqish va motivatsiya

6. Usullarni integratsiyalash modeli. Jadval tahlili shuni ko‘rsatadiki, birorta usul ham iqtisodiy kompetensiyaning barcha komponentlarini yolg‘iz o‘zi to‘liq rivojlantira olmaydi. Shu sababli tadqiqotda usullarni bitta mavzu doirasida haftalik tsikl asosida izchil qo‘llash modeli taklif etildi: birinchi kuni mavzu vizual vositalar yordamida tanishtiriladi; ikkinchi kuni didaktik o‘yin orqali tushunchalar

mustahkamlanadi; uchinchi kuni eksperiment orqali jarayon amalda kuzatiladi; to‘rtinchi kuni rolli mashg‘ulotda bilimlar real vaziyatga ko‘chiriladi; beshinchi kuni refleksiya o‘tkaziladi va ota-onalarga uyda bajarish uchun oddiy topshiriq beriladi. Masalan, “Pul qayerdan keladi?” mavzusidagi haftada bolalar “Pul yo‘li” sxemasi bilan tanishadi, “Kim nima ishlab chiqaradi?” o‘yinini o‘ynaydi, “Shaffof pulsandiq” tajribasini boshlaydi, “Kichik bozor”da xarid qiladi va hafta oxirida oilasi bilan birgalikda kichik xarid rejasini tuzadi.

Bunday model bir tomondan “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturida belgilangan rivojlanish sohalarini — bilish, ijtimoiy-hissiy, nutq va jismoniy rivojlanishni bir vaqtda qamrab oladi, ikkinchi tomondan oila bilan hamkorlik orqali bolaning iqtisodiy tajribasini mashg‘ulot doirasidan tashqariga chiqaradi. Modelning yana bir afzalligi — har bir bosqichda bolaning faoliyatini kuzatish orqali kompetensiyalarning shakllanganlik darajasini monitoring qilish imkoniyatining mavjudligidir.

Xulosa. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi. Birinchidan, kompetensiyaviy yondashuv asosida maktabgacha yoshdagi bolalarning iqtisodiy bilimlari bilish, faoliyat va shaxsiy-qadriyat komponentlarining birligi sifatida shakllantirilishi lozim. Ikkinchidan, didaktik o‘yinlar, eksperimentlar, rolli mashg‘ulotlar va vizual vositalar ushbu komponentlarni turlicha rivojlantiradi: o‘yinlar va vizual vositalar asosan bilish komponentiga, eksperimentlar sabab-oqibat bog‘lanishini tushunish va tejamkorlikka, rolli mashg‘ulotlar esa tanlov qilish, rejalashtirish va mas’uliyatni his etishga xizmat qiladi. Uchinchidan, usullarni bitta mavzu doirasida haftalik tsikl asosida integratsiyalash ularning imkoniyatlarini birlashtirib, iqtisodiy kompetensiyani yaxlit shakllantirish imkonini beradi.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlari amaliyoti uchun quyidagilar tavsiya etiladi: iqtisodiy mavzularni yillik rejada tizimli tsikllar sifatida rejalashtirish; guruhlarda “Kichik bozor”, “Bank” kabi rolli o‘yin burchaklarini tashkil etish; tarbiyachilar uchun vizual vositalar to‘plamini ishlab chiqish; ota-onalarni bolalarning iqtisodiy tarbiyasiga faol jalb etish. Taklif etilgan modelning samaradorligini tajriba-sinov ishlari orqali aniqlash tadqiqotning keyingi vazifasi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonuni. 2019-yil 16-dekabr, O‘RQ-595-son.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 22-dekabrdagi 802-son qarori bilan tasdiqlangan Maktabgacha ta’lim va tarbiyaning davlat standarti.
3. “Ilk qadam” maktabgacha ta’lim tashkilotining davlat o‘quv dasturi. — Toshkent, 2022.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 16-fevraldagi PF-21-son Farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi.
5. OECD. Early Learning and Child Well-being: A Study of Five-year-Olds in England, Estonia, and the United States. — Paris: OECD Publishing, 2020.
6. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. — Cambridge (MA): Harvard University Press, 1978.
7. Piaget J. Play, Dreams and Imitation in Childhood. — New York: Norton, 1962.

8. Whitebread D., Bingham S. Habit Formation and Learning in Young Children. — London: The Money Advice Service, 2013.
9. OECD. Improving Financial Literacy: Analysis of Issues and Policies. — Paris: OECD Publishing, 2005.
10. Raven J. Competence in Modern Society: Its Identification, Development and Release. — London: H.K. Lewis, 1984.
11. Зимняя И.А. Ключевые компетенции — новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. — 2003. — № 5. — С. 34–42.
12. Шатова А.Д. Экономическое воспитание дошкольников. — Москва: Педагогическое общество России, 2005.
13. Смоленцева А.А. Введение в мир экономики, или Как мы играем в экономику. — Санкт-Петербург: Детство-Пресс, 2001.